

**ESKİ VE ORTA TÜRKÇE KELİMELERİN YENİDEN
YAPILANDIRILMASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*****SOME THOUGHTS ABOUT THE RECONSTRUCTION OF THE
OLD AND THE MEDIEVAL TURKIC WORDS***Ertan BESLİ****Özet:**

Bu araştırmanın konusu Eski ve Orta Türkçe kelimelerin yeniden yapılandırma (rekonstruksiyon) çalışmalarında yer alması gereken unsurlardır. Yeniden yapılandırma süreci sırasında tarihî ve çağdaş Altay dillerinin oynadığı önemli rolün üzerinde durulacaktır. Ayrıca son yirmi yılda yapılan, aşağıda isimleri geçen daha güncel çalışmalar da yeniden yapılandırma yöntemlerine katkıda bulunmuştur. Bu yüzden bu çalışmanın ana amacı, eski ve yeni yöntemleri bütünleştiren bir yaklaşımın ortaya konmasıdır. Aşağıda yer alan “Ana Türkçe yeniden yapılandırma yöntemleri” üzerine olan düşüncelerin gerçekleştirilebilmesi için Türkolog ve Altayistlerden oluşan bir bilim ekibine ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Daha bilimsel bir yeniden yapılandırma için tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri ile Altay dillerinin yeri çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Yeniden Yapılandırma, Ana Türkçe, Eski ve Orta Türkçe.

Abstract:

The topic of this research is the needed elements in the work of the reconstruction of the old and the medieval Turkic words. The important role of the historical and the modern Altaic languages will be emphasized during the process of the Proto-Turkic reconstruction. Additionally, in the last twenty years the more recent studies listed below have contributed to the methods of the Proto-Turkic reconstruction. Therefore, exposing an approach that integrates the old and new methods is the main purpose of this study. There needs to be a science team consisting of some Altaic linguistics and Turkologists for the realization of the ideas on “the methods for Proto-Turkic reconstruction. For a more scientific reconstruction, historical and contemporary Turkish dialects and Altaic languages are very important.”.

Key words: Reconstruction, Proto-Turkic, Old and Medieval Turkic.

* Bu çalışma, 3-6 Mayıs 2012 tarihleri arasında Niğde’de düzenlenen “I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu”nda aynı adla sunulmuş olan bildirinin düzenlenmiş, genişletilmiş ve makale haline getirilmiş şeklidir.

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Bitlis ertanbesli@hotmail.com.tr

Giriş

Bu çalışmada, sahanın temel ve daha güncel etimolojik eserlerinin analizi ve sentezi sonucunda ortaya çıkmış olan aşağıdaki maddelerin bağlamında, yeniden yapılandırma üzerine düşünceler açıklanmıştır:

a- Bir etimoloji çalışmasında yer alan madde başları, söz konusu madde başlarının transkripsiyonu ve anlamlarının gösterilmesi;

b- Araştırılan kelimenin varsa Ana Altay (tarihî Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri) ve Çağdaş Altay (Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri) dillerindeki karşılıklarının verilmesi;

c- İncelenen kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları;

d- Anlam bilimin verileri ile anlamsal gelişimi, yer aldığı metin örnekleri ve anlamı;

e- Etimolojik açıklaması: Kelimenin sahanın temel eserlerinde yer alan etimolojik açıklamaları ve yapılmış ise yeniden yapılandırma işleminin analizi ve sentezi, kelimenin etimolojisi üzerinde çalışan araştırmacılar.

Araştırılan kelime, öncelikle yukarıda gösterilen maddeler açısından incelenir. Daha sonra da kelimenin etimolojik açıklaması ve mümkünse yeniden yapılandırması yapılabilir. Söz konusu aşamalardan bir kelime geçirilerek örnek olarak bu çalışmada verilecektir. Yeniden yapılandırma çalışmalarında Altayist ve Türkologlardan (tarihi ve çağdaş Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerini bilen araştırmacılar) oluşan ve sahanın gerektirdiği başlıca diller olan Çince, Almanca, Rusça ve İngilizce bilen araştırmacıların birlikte çalışması gerekir.

1. Kelime Tespiti ve Madde Başları Üzerine Düşünceler

Etimolojik çalışmaya konu olacak kelimeleri tespit etmek için tarihî, çağdaş Türk lehçeleri yadigârları dizinlerinin ve sahanın temel etimolojik sözlüklerinin titizlik ile taranması gereklidir. Öncelik tarihsel yönetime göre, Eski, Orta, Çağdaş Türk lehçeleri (tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri sözlükleri) ve sahanın etimolojik sözlükleri olmalıdır. Kelimeler tek tek konusuna göre sahada yaygın uygulanan uluslar arası bir transkripsiyon sistemi kullanarak alfabetik sıra ile sınıflandırılmalıdır. Sınıflandırma kapsayandan kapsanana yani büyükten küçüğe doğru olmalıdır. Örneğin: 1- bitki isimleri: a) genel isimler: *arığ*, *bu:tağ*, *çali*¹...; b) *ağaçlar*, *otlar*: *arça*, *ardıç*... 2- gök bilimi: a) gök cisimleri: *bosağa*, *çopan*...; b) zaman: *dü:n*, *ge:ç*...(Tenişev, 1997, s. 792).

Eğer incelenen kelime yeniden yapılandırabilmiş ise, yapılandırılan özgün şekli ve uluslar arası anlaşılabilirliği olan bir transkripsiyon sistemi ile

¹ ç- sesi uluslar arası transkripsiyon sisteminde ç- sembolü ile gösterilir.

madde başı olarak verilmelidir. Yeniden yapılandırma söz konusu değilse, incelenen kelimenin bilinen en eski şekli verilmelidir. Araştırmacı Clauson (1972, s. VI) üzerinde çalışılan kelimenin türünün belirtildikten sonra, sahada uygulanan dil bilgisi işaretleri ile gösterilmesi gerektiğini söylemiştir: *at* (isim) ‘at’, *at-* (fiil) ‘atmak’ Ayrıca kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan eş ve yakın anlamlı karşılıkları gösterilmelidir. Bu sayede, incelenen kavram için kullanılan en yaygın kelime mi olduğu, yoksa kullanım sıklığında ikincil veya daha sonraki sıralarda mı olduğu anlaşılır. Bahsedilmesi gereken ek bir yarar da, madde başı olan kelimenin taşıdığı kavramın tespit edilmesinde araştırmacılara sağladığı kolaylıktır. *açık hava* kavramı için *ayaz* [ajaz]² en yaygın kelimedir. Bu kavram için ikincil kelime Tatar ağzı : *kağıran*, yakın anlamlı kelimeler ise sırasıyla Tuva Türkçesi : *ka:ñ*³ ‘açık, kurak’ ve Eski Osmanlıca : *çogağ* ‘açık, parlayan’ şekilleridir.

İncelenen kelimenin hemen yanında bilimsel tanımı yapılmalıdır ve sahada yayınların daha çok yapıldığı dillerde (Rusça, Almanca, İngilizce, Türkiye Türkçesi ve bilimsel olarak taşıdığı önemden dolayı Latince) yer alan karşılıklarının verilmesi gerekir. Bu sayede, çalışmadan yararlanmak isteyen farklı uluslardan araştırmacılar ve konuya ilgi duyanlar için, aranan kelimenin bulunması ve söz konusu kelimenin ifade ettiği kavramın anlaşılması sorunu da önemli ölçüde ortadan kalkar. Aranan kelimeyi bulmada diğer önemli bir koşul ise, dizinin de sınıflandırma yöntemine göre verilmesidir. Aşağıda yukarıda anlatılanların uygulanmış olduğu bir madde başı örneği bulunmaktadır:

beñgü (isim) “*ebedî, daimî, sonsuz*” (Latince : *semper*; İngilizce : *eternal, everlasting*; Rusça : *вечный*; Almanca : *ewig*; Fransızca : *pour jamais, tout le temps*)”.

2. Altay Dillerindeki Karşılıkların Verilmesi

Bir kelimenin tarihi ve çağdaş Altay dillerinde yer alan karşılıkları belirlendiğinde Ana Altayca yeniden yapılandırılması yapılabilir. Altay dillerinde tespit edilen kelimelerin ses, yapı ve anlam bilim incelemeleri tamamlandığında Altayistik biliminin yasaları uygulanarak Ana Türkçe yeniden yapılandırma gerçekleştirilebilir. Bu yüzden her bir Altay dilinin uzmanları, tarihî ve çağdaş lehçelerden yola çıkarak köken bilim yönünden kelimeleri incelemelidir. Bir kelimenin bir Altay dilinde veya dillerinde yeniden yapılandırılabilmesi için, Altay dilleri arasındaki ses yasalarının uygulanması gerekir. Örneğin Altay dillerinin karşılaştırmalı ses yasalarına göre *m-* sesine ilişkin şu tespit yer almıştır: “Mançu-Tunguz, Moğol, Kore ve Japon dillerinde kelime başında yer alan *m-* sesi ortaktır. Bu ses Türk dilinde *b-* sesine denktir. Buradan da Ana Altayca yeniden yapılandırılmış *m-* ve

² y- sesi uluslar arası transkripsiyon sisteminde j- sembolü ile gösterilir.

³ ng- sesi için bu çalışmada ñ- sembolü tercih edilmiştir.

Ana Türkçe *b-* sesleri meydana gelir. Kelime içinde görülen *r-* sesi tüm Altay dillerinde aynıdır. Yalnız Japoncada *r-* veya *t-* şeklinde olabilir” (Starostin vd., 2003, s. 24). Ayrıca “Mançu-Tunguzca : *a-*; Moğolca : *a-* [i-, e-]; Ana Türkçe : *o-* [ya-, ay-]; Ana Korece : *ǎ-* [o-]; Ana Japonca : *a-* denklığı vardır” (Starostin vd., 2003, s. 92).

Yukarıda bulunan ses yasasını şu şekilde doğrulamak mümkündür: “Ana Mançu-Tunguzca: *mar-* ‘fundalık, bataklık’; Ana Moğolca : *mara-* ‘tuzlu toprak’; Orta Korece : *mòrái* ‘kum’; Japonca : *mana-n-kua* ‘kum’. Buradan Ana Altayca : *má:ro* ‘kum, taşlı toprak, bataklık’ ve Ana Türkçe: *bo:r* ‘kireç, toprak, kil’. Elde edilen Ana Türkçe şeklin sağlamlasının tarihî ve çağdaş Türk dili lehçeleri yardımı ile yapılması gerekir (Starostin vd., 2003, s. 904).

Diğer bir ses yasası uygulamasına da şu örnek verilebilir: Ana Moğolca : *dehe-* ‘yukarıya, yukarıda; uçmak; hoplamak, zıplamak’, Orta Moğolca : *de’ere, di:rä;* Yazılı Moğolca : *dehe, degde-, degüli-* Halha : *de:, degde-*, Buryat : *de:re, degde-*, Kalmuk : *de:-, degda-*; Ana Mançu-Tunguz: *deg* ‘uçmak; kuş’, Evenki : *deg-, degi;* Even, Negidal: *deh-, dehi,* Mançu : *deye-, dei;* Ana ve Orta Japonca : *tàkà-* ‘yüksek; dağ’ Eski Japonca : *tağa-, take,* Tokyo ağzı : *tağá, také;* Ana Korece : *ta-* ‘daha fazla’. Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *tağ* ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan şekiller de değerlendirilerek Altay dillerinde yer alan karşılıklara göre Ana Türkçe : *da:ğ;* Ana Altayca : *te:ğa* ‘yüksek, zirve, dağ’ yeniden yapılandırılmış şekli teklif edilmiştir, bk. (Starostin vd., 2003, s. 1359).

Hemen yukarıda yer alan örnekte şu ses yasaları uygulanmıştır: Moğolca : *d-*, Mançu-Tunguzca: *d-*, Japonca : *t-*, Korece : *t-*. Buradan Ana Türkçe ve Ana Altayca : *t-* elde edilir. Moğolca : *h-, g-*, Tunguzca : *g-*, Korece : *0-, h-, -k,* Japonca : *k-, [iV]* *0-* eşitliğinden Ana Türkçe ve Ana Altayca : *g-* sesi elde edilir.⁴ Japonca ve Korece : *a-*, Moğolca ve Mançu-Tunguzca : *e,* bu eşitlikten Ana Altayca : *e-* ve Ana Türkçe : *a-* yeniden yapılandırılmış sesleri elde edilir. Söz konusu ses eşitlikleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. (Starostin vd., 2003, s. 46, 92).

2.1. Türkçe ve Moğolca ilişkileri

Türkçede yer alan kelimelerin yeniden yapılandırılmasında en önemli dil Moğolcadır. Çünkü bu dil ile eski Türkler, Türk dilinin karanlık dönemlerinden itibaren temas etmişlerdir. İki dil arasında çok sayıda kelime alış-verişi yapılmıştır. Söz konusu alış-veriş sırasında bazı ses denklikleri meydana gelmiştir. Prof. Dr. Doerfer (1984, s. 369; 1975-1976, s. 25)’e göre, Moğolca yardımı ile Ana Türkçede *y-* yerine bir *d-* sesinin olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bundan başka Moğolca *h-* sesini çok defa korumuştur:

⁴ V sembolü ünlü harfin belirsiz olduğunu gösteriyor.

hürgü- ‘ürk-’. Ayrıca Ana Türkçenin bir lehçesinde *o-* ile *u-* ve *ö-* ile *ü-* arasında bir sesin olması gerektiği Moğolca tarafından ispat edilir.

Moğolcanın *h-* sesini koruduğu ve Türk dilindeki karşılığının *0-* olduğu, Ana Altayca, Mançu-Tunguzca: *d-*, Moğolca : *d- / c[i]*-, Japonca : *d- / t-*, Korece : *t-*; Türk dili : *y-* sesine eşittir görüşü kabul edilir. Bu eşitlikler için şu örnekler verilebilir: Ana Mançu-Tunguzca: *delü(n)* ‘yele’; Ana Moğolca : *del* ‘yelek, yağır, cıdav’; Ana Türkçe : *ye:l* ‘yele, tüy’; Ana Japonca : (d)*iari* ‘bir hayvanın boynunun etrafında yer alan bölge’; Ana Altay : *dé:li* ‘yele, bir hayvanın boynunun etrafında yer alan bölge’ bk. (Starostin vd., 2003, s. 24, 470). Hemen yukarıda verilen kuraldan ve bu kuralın örneğinden Ana Türkçe : *d-* sesinin ispatı için yalnızca Moğolca değil, diğer Altay dillerinin de önemli olduğu görülür.

2.2. Türkçe ve Mançu-Tunguzca İlişkileri

Prof. Dr. Doerfer Türk dili *0- h- < p-* ses gelişiminin sadece Mançu-Tunguzca yardımı ile kesinleştiğini söylemiştir (Doerfer, 1984: 369).

3. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yer Alan Karşılıklar

Bu araştırmada hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerine yer veren art zamanlı tarihî köken bilgisi görüşü benimsenmiştir., Ayrıca araştırmacı Prof. Dr. Eren (2004, s. 5-6)’in bu konuda seslendirdiği tespitler de tarihî dil bilimsel yöntemin önemini ortaya koymaktadır: “Türk dilinin sürekli olarak bir iç gelişme geçirdiğini görüyoruz. Bu iç gelişme sonucunda birtakım yeni kavramlar kazandığımız gibi, eski kavramlara ek olarak birtakım yeni karşılıklar kazandığımıza da tanık oluyoruz. Eski *bayrak* (< *batrak*) yanında *sancağ* türevini kazandığımız gibi. İç gelişme sonunda ortaya çıkan yeni türevlerin etimolojik yönden eski türevlere benzemesi doğaldır. Etimolojik çalışmalarda *sancağ* ve *bayrak* örneğini yöntem bakımından sık sık değerlendirebiliriz. *şimşek* sözünün kökenini değerlendirirken bir yandan eski biçimleri değerlendirdik, bir yandan da eski ve yeni diyalektlerde *şimşeğe* verilen adları göz önüne aldık. Gördük ki eski ve yeni Türk diyalektlerinde benzer kavramların adlandırılmasında benzer kök ve eklerden yola çıkılmıştır. Demek etimolojik çalışmalarda sözlerin benzer kavram grupları içerisinde değerlendirilmesi büyük kolaylık ve yarar sağlayabilir. Bu yoldaki çaba ve çalışmalarda sözlerin eski ve yeni biçimlerinin göz önünde tutulması da metodolojik açıdan kaçınılmaz bir koşuldur”.

3.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Yer Alan Karşılıklar

Bir kelimenin Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde geçmesi, o kelimenin Altay dilleri veya Türk dili kökenli olması için önemli bir koşuldur. Ayrıca söz konusu Türk dili tarihî dönemleri sahip oldukları ses, yapı ve anlam özellikleri ile bir kelimenin yeniden yapılandırılmasında önemli bir yere

sahiptir. Öncelikle eski Türk yazıtları, Eski ve Orta Türkçe döneminde geçen kelimeler tarihî sıraya göre verilmelidir. Divanü Lûgat-İt Türk ve Kutadgu Bilig’de geçen kelimeler titizlik ile incelenmelidir. Eğer Eski Türkçe öncesi ve Eski Türkçe döneminden Macarca ve Bulgarca dillerine geçen kelimeler tespit edilirse bunlar da düzenlenen listeye eklenmelidir. Prof. Dr. (1974, s. 277)’e göre Eski Anadolu Türkçesi şekilleri için TDK tarama sözlüğüne başvurulmalıdır. Çünkü bu kaynak Eski Anadolu Türkçesi (EAT) için başvurulması gerekli olan tek toplu ve güvenilir kaynaktır.

Örneğin *ay* kelimesinin tarihî lehçelerde yer alan karşılıkları şu şekilde gösterilebilir:

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *aj* (Eski Türk yazıtlarında *ay* şeklinden türemiş çok sayıda isim ve fiil vardır: Eski Uygur Türkçesi: *ajkı* ~ *ajlıg* “aylık”; Karahanlı Türkçesi : *ajdñ* “ay ışığı”, *ajlık*) (Tenişev, 1997, s. 155; Clauson, 1972, s. 265).

Tarihî dil bilimsel (art zamanlı ve karşılaştırmalı) yöntemler kullanılarak, ses, ek ve anlam yönünden bir kelimenin değerlendirilmesini “etimolojik açıklama” kısmında yapmak gerekir. Söz konusu değerlendirmenin önemini şu yeniden yapılandırma kuralı ortaya koyar: Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *j*- < Ana Türkçe : *j*- (kelime içi ve sonunda yer alan *j*- için). Bu eşitlik şu örneklerde de görülür: Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *aj* < Ana Türkçe : *aj* (Starostin vd., 2003, s. 25).

Yenisey ve Karahanlı Türkçesi : *ba:j*, Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *baj* < Ana Türkçe : *ba:j* (Tenişev, 1997, s. 668).

Hemen yukarıda yer alan yeniden yapılandırma kuralı görüldüğü gibi, Eski Uygur Türkçesi öncesi ve Karahanlı Türkçesi sonrası tarihî Türk dili lehçelerini de kapsar.

3.2. Çağdaş Türk Lehçelerinde Yer Alan Karşılıklar

Çağdaş Türk lehçelerinde Ana Türkçe döneminden kalma birçok kök ve türevleri yaşamaktadır. Söz konusu kök ve gövdeler etimoloji biliminin yasalarına göre birbirleri ve tarihî Türk lehçeleri ile karşılaştırılarak önemli yeniden yapılandırma verileri sağlamaktadır. Sahada Türkmen ve Yakut Türkçesi’nin ünlü uzunluklarını belirlemede önemli olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Halaç ve Çuvaş Türkçesi de Ana Türkçe döneminin bazı özelliklerini korumasından dolayı önemlidir. Bu yüzden bu lehçelerde yer alan karşılıklar özenle gösterilip etimolojik olarak değerlendirilmelidir.

3.2.1. Çuvaş, Halaç ve Yakut Türkçesinin Önemi

Prof. Dr. Doerfer (1984, s. 369) Çuvaş Türkçesinin Ana Türkçe ünlüleri ve *e-*, *ë-* *m-*, *n-*, *ma-* seslerinin yeniden yapılandırması için çok önemli olduğunu söyleyip, şu ses eşitliklerini vermiştir: Hemen yukarıda verilen unsurlardan ilki olan *m-* sesi genel Türkçe : *n-*, Çuvaş Türkçesi ile Macar ve Moğol dillerinde eski tarihli ödünç kelimelerde *m-*, *n-* sesi ise her yerde *n-*, sonuncu ses *mA-* ise genel Türkçe ve Çuvaş Türkçesinde *m-*; Moğolcada *ma-* olmuştur.

Yeniden yapılandırılmış *a-* (kapalı a-) sesi için, Çuvaş Türkçesi önemlidir: Türk dili : *a-*, Çuvaş ve Yakut Türkçesi : *ı-* ses denklğine dayanılarak Ana Türkçe : *a-* (kapalı a-) sesi yeniden yapılandırılmıştır. Ayrıca Ana Türkçe ünlü nicelikleri için Oğuz Türkçesi lehçeleri (özellikle Türkmen ve Azeri Türkçesi), Halaç ve Yakut Türkçesine başvurmak gereklidir: Ana Türkçe : *e:-* : Oğuz Türkçesi : *e:-*, Halaç Türkçesi : *ä:*, Yakut : *ie*, Çuvaş Türkçesi : *a-* gibi (Starostin vd., 2003, s. 138-139). Ana Türkçe : *a-* kapalı sesinin yeniden yapılandırmasında şu örnekler önemlidir: Çuvaş Türkçesi : *pıdar-* ‘saklamak’, *pıdan-* ‘saklanmak’ < Ana Türkçe : *bat-* ‘saklamak, saklanmak’, daha ayrıntılı bilgi için bk. (Starostin vd., 2003, s. 355).

Prof. Dr. Doerfer (1984, s. 369) Ana Türkçe : *e-*, *ë-* seslerinin yeniden yapılandırmasında, Ana Türkçe *h-* < *p-* ses gelişiminin ve *h-* : *θ-* karşılığının korunmuş olmasında (Azeri Türkçesi : otuz; Uygur Türkçesi : otuz; Özbek Türkçesi : ottiz; fakat Halaç Türkçesi : hotuz ‘30’) Halaç Türkçesinin çok önemli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ismi geçen araştırmacı Halaç Türkçesinin Ana Türkçede yer alan üçlü niteliği koruyan tek dil olduğunu belirtmiştir: *a-* (kısa ve normal); *a:-* (basit uzun); *â-* (değişken ve uzun Çuvaş Türkçesi : *o-*; Halaç Türkçesi ve diğer tüm çağdaş Türk lehçeleri : *a*; Uygur Türkçesi : *a-* ama *â-* ve *i-* seslerinden önce ikinci hecede *e-* denklği hemen aşağıda ayaz kelimesi için verilen örnekte de gerçekleşmiştir (Starostin vd., 2003, s. 147). Ayrıca aşağıda yer alan örnek, çağdaş Türk lehçelerinde etimolojik açıdan incelenen kelimenin karşılıklarının nasıl verilmesi gerektiği üzerinedir:

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kuzey-Batı grubu : Kumuk, Tatar, Başkurt, Kazak ve Kırgız Türkçesi : *ajaz* Karayım Türkçesi (Kırım ağzı) : *ajas*; Kuzey-Doğu Türkçesi : Tuva ve Hakas Türkçesi : *ajas*, Altay lehçesi : *ajız*; Güney-Batı Türkçesi : Türkiye, Azeri ve Türkmen Türkçesi : *ajaz*, Türkmen Türkçesi şekli için (Eren, 2004, s. 26); Güney-Doğu Türkçesi : Özbek ve Uygur Türkçesi : *ajaz*, Sarı Uygur : *ajas*, buraya kadar diğer şekiller için bk. (Tenişev, 1997, s. 13); Halaç Türkçesi : *hajāz* < *hajaz* (Eren, 2004, s. 27); Çuvaş Türkçesi : *ujar* / *ojar* (Fedotov, 1996, s. 298).

Yukarıda örnek amacı ile verilen ses kanunlarından bazıları, çağdaş Türk lehçelerinin yeniden yapılandırma sürecinde sahip olduğu önemli payı

göstermektedir. Etimoloji çalışmalarında çağdaş lehçe isimleri, Türkoloji biliminde kabul edilen coğrafi sınıflandırmaya göre verilirse, ses haritası daha belirgin ortaya çıkar ve söz konusu haritayı değerlendirmek daha kolay olur.

3.2.2. Anadolu Ağızlarının Önemi

Anadolu ağızları diğer Türk lehçelerinin ağızları gibi yeniden yapılandırma çalışmalarında zengin malzeme sağlar. Diğer Türk lehçelerinin ağızlarında yer alan önemli şekillerin çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri başlıklı bölümde ilgili lehçenin yanında verilmesi gerekir. Türkiye Türkçesi, Eski Türkçe döneminden itibaren kesintisiz geldiği için çok önemlidir. Bu yüzden araştırmacı Prof. Dr. Gülensoy (2007, s. 12)'un da dile getirdiği gibi, pek çok dilci tarafından kullanılmayan Anadolu ağızlarının sağladığı zengin malzemeden yararlanmak gereklidir

Hemen aşağıda Anadolu ağızlarında yer alan şekillerin anlamları ve kullanıldıkları yöre ile birlikte yer aldığı iki örnek verilmiştir:

Türkiye Türkçesi ağızları : *bengü* ‘anıt’ (Kırım göçmenleri); *bengutaş* ‘anıt’ (Kocaeli); *bekgütaş* ‘anıt’ (Buca - İzmir), (www.tdkterim.gov.tr/ttas).

*taş*⁵ ‘gönül işlemekte kullanılan bir araç’ (Trabzon); *daş* ‘taş’ (Diyarbakır); *taş*⁶ ‘taş’ (Rize); *taş* (< Eski Türkçe : *taš*) “taş// elçi taşı: elçi makamı// sabır taşı: masal dünyasında sabrın sembolü bir taş// sadağa taşı: masal dünyasına has, sadaka isteyenlere tahsis edilen saray mekânı” (Yusufeli Uşhum köyü- Artvin), (www.tdkterim.gov.tr/ttas).

Hemen yukarıda yer alan her iki örnek de Orhun Yazıtlarında geçer ve Eski Türkçe öncesi dönemden beri kullanılır. Anadolu ağızlarında söz konusu örnekler *beñgü*, *taş* ve türevleri olarak yaşamaktadır. Bu sebeple böyle bir malzeme etimoloji çalışmalarında görmezden gelinemez.

4. İncelenen Kelimenin Anlam Bilimsel Değerlendirmesi

Bu bölümde incelenen kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan karşılıkları titizlik ile verilmelidir. Özellikle tüm anlamların tarihî sıraya dikkat edilerek verilmesine dikkat edilmelidir. Ek olarak da, kelimenin etimolojik açıklama bölümünde kullanılmak üzere anlam bilim bakımından önemli hususlar var ise not edilmelidir. Anlam bölümü kelimenin anlamsal yeniden yapılandırması için gerekli malzemeyi sağladığından dolayı çok önemlidir. Ayrıca kelimenin geçtiği en eski bir beyitini veya cümlenin anlamı ile verilmesi de yararlı olacaktır. Aşağıda *çia:ğ*

⁵ ş- sesi uluslar arası transkripsiyon sisteminde š- sembolü ile gösterilir.

⁶ j- sesi uluslar arası transkripsiyon sisteminde ž- sembolü ile gösterilir.

‘zaman’ (Tenişev, 1997, s. 67) kelimesi için bahsedilen malzemenin nasıl oluşturulduğunu dair bir örnek yer almaktadır:

Anlamı: *tam, doğru* : Eski Uygur Türkçesi; *zaman* : Çağatay, Türkiye, Türkmen, Azeri, Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak ve Tuva Türkçesi; *devam* : Osmanlı Türkçesi (Räsänen, 1969, s. 95); *çađ* : Türkiye, Türkmen, Azeri, Başkurt, KaraKalpak ve Altay Türkçesi; *yař* : Türkiye, Tatar ve Kara Kalpak Türkçesi; *saat* : Türkiye ve Tuva Türkçesi (Tenişev, 1997, s. 67).

Prof. Dr. Arat (1991, s. 373) *çaķ* ‘tam’ kelimesinin hem zaman, hem ölçü için kullanıldığını söyler (W. Radloff’un da aynı fikirde olduğunu belirtir.) ve şu örneği verir: *kün çaķ tüşte* ‘tam öğle vakti’. İsmi geöen araştırıcı kelimenin bir ek olarak kabul edilmesini onaylamaz ve bu kelimenin *öağ* ‘zaman’ kelimesinden başka bir edat olduğu hükmünü de acele verilmiş bir karar olarak değerlendirmiştir.

Clauson (1972, s. 404) incelenen kelimenin *öa:đ ~ öaķ* şeklinde yansıma isim olduğunu söyleyip *öap, öat, öi* yansıma isimleri ile karşılaştırılmasını ister. İsmi geöen araştırıcı kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ve Türk dilinde Moğol öağından önce bulunmadığını belirtir. Ayrıca *öaķ* ‘tam’ şeklinde ayrı bir madde başı açar ve “dığında, dığı zaman” anlamlarında da kullanılabileceğini söyler: *oturdu: öaķ* ‘oturduğunda, oturduğu zaman’.

5. Etimolojik Açıklaması

Madde başı olarak incelenen, tanımı yapılan, Altay dilleri, tarihî ve öağdaş Türk lehçelerinde anlamları ile yer alan karşılıkları gösterilen kelimenin etimolojik açıklamasını yapmak için aynı kelimeyi incelemiş araştırmacıların görüşleri verilmeli ve dikkate alınmalıdır. Söz konusu görüşlere katılıp katılmama nedenleri belirtilip, eleştirel bir bakış açısıyla yorumlanmalıdır. Altay dilleri, tarihî ve öağdaş Türk lehçeleri karşılaştırmalı ses ve yapı kurallarına göre etimolojik araştırması yapılan kelimenin yeniden yapılandırması geröekleştirilmelidir. Bu bölümde anlam bölümünde yer alan karşılıklar da göz önüne alınmalıdır. Kelimenin anlamsal tarihî gelişimi tespit edilmeli ve kapsayan anlamdan kapsanan anlama doğru anlam bilimin kurallarına göre mümkünse anlamsal yeniden yapılandırma işlemi geröekleştirilmelidir. Tüm bu işlemlerde anlam ve ses yeniden yapılandırmasının birbirini tamamlayan etimolojik süreçler olduğuna dikkat edilmelidir. Yeniden yapılandırılan veya herhangi bir kelimenin, kök veya gövdeleri aldığı ekler ile gösterilmelidir. Aynı kökten türeyen şekilleri, kökün veya gövdenin açıklandığı madde de türevler olarak göstermek gerekir. Bu konuda Prof. Dr. Sertkaya (1988: 177)’nin *öin* ‘doğru, geröek’ isminden türetilen kelime ve gramer şekilleri için verdiği örnekler model olarak alınabilir: 1. *öinökmak* <*öin+ı-k-* ‘geröekleşmek’. Bir isim kökü olan *öin* kelimesinden isimden geöişsiz fiil yapan +*ķ-*, / +*k-* eki ile, *öin+ı-k-*

‘gerçekleşmek’ fiili türetilmiştir. 2. *çınkar-* <*çın+ı+k-ar-* “doğrusunu araştırmak, tahkik etmek”. *çınık-* fiil kökü, fiilden geçişli fiil teşkil eden *+ar-/+er-* ‘faktitiv’ eki ile genişleterek *çınkar-* fiili türetilmiştir. Bu fiil vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesi ile *çınkar* şeklini almıştır. Metinlerde *çınkar-* fiil şekli yanında, bu fiil kökünden gelişen *çınğar-* fiil şekli de görülür.

Prof. Dr. Eren ve Prof. Dr. Doerfer’e göre bir kelimenin etimolojik açıklamasında o kelimenin alındığı veya verildiği diller gösterilmelidir (Eren, 1999, s. XXIV; Doerfer, 1984, s. 371). İncelenen kelimenin hangi dilden geldiği (alıntı-verinti yönü) belirtilmez ise etimoloji araştırmasından da bahsedilemez. Bu bağlamda Prof. Dr. Ölmez (1998, s. 180) Türk dillerinin, dolayısıyla Türkiye Türkçesinin etimolojisi çalışılırken mutlaka coğrafi komşuluk içerisindeki halkların dillerine ait etimoloji sözlüklerinin de elden geçirilmesi gerektiğini dile getirip, örnek olarak Rusçanın, Arnavutçanın, Bulgarcanın, Macarcanın vb. dillerin etimolojik sözlüklerini vermiştir. Hemen aşağıda *bulut* kelimesinin yeniden yapılandırılma örneği bulunmaktadır:

bulut (isim) “*bulut* : Atmosferdeki su damlacıkları ve buz taneciklerinin görülebilir yoğunluk kazanmasıyla oluşan, şekilleri, yükseklikleri ve yol açtıkları hava olaylarıyla birbirinden ayrılan yığın (www.tdkterim.gov.tr/bts). Eş anlamlı kelime : Teleüt Türkçesi : *tulğu* (isim) ‘bulut, kara bulut’; yakın anlamlı kelimeler : Türkmen Türkçesi : *büre-* (fiil) ‘kaplamak (kara bulutlar)’, Özbek Türkçesi : *burқа-* (fiil) ‘kaplamak (kara bulutlar)’, Tuva Türkçesi : *bürge-* ‘kara bulutlarla kaplanmak, kapanmak (hava için)’ (Tenişev, 1997, s. 24); (Latince : *Nubes*; İngilizce : *cloud*; Rusça : *облако*; Almanca : *Wolke*; Fransızca : *Nuage*)”.

Altayca proto tipleri : Ana Altayca : *būlu* (~ *a-*, *o-*) ‘bulut’; Ana Tunguz ve Tunguz : *bol-* ‘sonbahar, hava, esmek’, Tunguz lehçeleri : Jurçen, Orok, Oroç, Nanya, Ulç, Udege, Negidal ve Solon : *bolo*; Evenk : *bolo*, *bolgo*, *bolı*; Mançu ve Mançu (konuşma dili) : *bolori*; Korece : *phās* (Starostin vd., 2003, s. 382).

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay, Eski Osmanlıca Türkçesi : *bulut*; Karahanlı, Ermeni Kıpçak, Orta Oğuz Türkçesi : *bulut*; Ermeni Kıpçak Türkçesi : *blut* (Tenişev vd., 1997, s. 24).

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Güney-Batı : Türkiye, Gagavuz, Azeri ve Türkmen Türkçesi : *bulut*, Türkmen ağzı : *pult*; Kuzey-Batı : Karaçay-Balkar, Kumuk, Kırım ve Karaim Türkçesi : *bulut*, Nogay ve Kara Kalpak Türkçesi : *bulūt*, Başkurt Türkçesi : *bölöt*, Tatar Türkçesi : *bölät*, Kazak Türkçesi : *bult*; Kuzey-Doğu : Altay, Altay ağzı, Tuva ve Tofalar Türkçesi : *bulut*, Altay ve Hakas Türkçesi : *pulut*, Sarı Uygur

Türkçesi : *pılt*; Güney-Doğu : Özbek, Uygur, Salar ve Sarı Uygur Türkçesi : *bulut*, Uygur ağzı : *bulut*, *pulut*; Çuvaş Türkçesi : *pëlët* (Tenişev vd., 1997, s. 24); Halaç Türkçesi : *bulut* (Starostin vd., 2003, s. 382).

Anlamı : *bulut* : tüm Türk lehçelerinde; *gökyüzü* : Uygur ağzı ve Çuvaş Türkçesi; *sis* : Hakas Türkçesi Kızıl ağzı (Tenişev vd., 1997, s. 24).

Söz konusu kelime sahanın temel eserlerinde de şu anlamlarda tespit edilmiştir:

bulut : (Tenişev vd., 1997, s. 24; Sevortyan, 1978, s. 262; Starostin vd., 2003, s. 382-383; Clauson, 1972, s. 333; Eren, 1999, s. 63; Şçerbak vd., 1969, s. 124; Räsänen, 1969, s. 88; Kâşgarlı Mahmud, 2006, s. 354; Gülensoy, 2007, s. 182); *yağmur bulutu* : (Sevortyan, 1978, s. 262; Şçerbak vd., 1969, s. 124); *gökyüzü* : (Tenişev vd., 1997, s. 24; Sevortyan, 1978, s. 262); *sis* : (Tenişev vd., 1997, s. 24; Sevortyan, 1978, s. 262); *sünger* : (Sevortyan, 1978, s. 262).

Söz konusu şeklin yan anlamları “gökyüzü”, “sis” ve dış benzerliği yüzünden “sünger”dir (Sevortyan, 1978, s. 262).

bulut kelimesi farklı isim niteleyiciler ile de kullanılır, örneğin: Kırgız Türkçesi : *kara bulut* ‘fırtına bulutu’, *çañgül bulut* ‘az sayıda grileşmiş bulut’; Türkiye Türkçesi : *kaba bulut* ‘küme halinde bulunan yoğun bulut’; Yakut Türkçesi : *söñ bulut* ‘yağmur bulutları’; Uygur Türkçesi : *ak bulut* ‘bulut, *kara bulut* ‘bulut, yağmur bulutu’; Başkurt lehçesi : *kükbölöt* ‘yağmur bulutu’; K. Kalpak Türkçesi : *bulut* ‘bulut kümesi’ ((Tenişev vd., 1997, s. 24).

Ağdı *bulut* kökrejü

Yağmur tolu sekrijü

Çalıq anı ügrijü

Çança barır belgüsüz

“Bulut kükreyerek yükseldi, yağmur, dolu koşuşur, onu hava sürüyor, nereye gideceği belli değil” (Kâşgarlı Mahmud, 2006, s. 354).

Etimolojik açıklaması : Prof. Dr. Räsänen (1969, s. 88) incelenen şeklin kökeni olarak *bulğa-* ‘sise bürünmek, bulandırmak’ fiilini gösterir. *bulut* ~ *bulut* şekillerinin *bulğa-* + (ε)t- şeklinde gelişebileceğini Prof. Dr. Sevortyan (1978, s. 262) şüpheli bulmuştur. Söz konusu araştırmacı Türk lehçeleri kaynaklarına dayanarak söz konusu şekli *bolamaç* ‘atmosferi yoğunca kaplamak (sis için)’; *bulamaç* ‘kaplamak, sarmak, bürümek; *bulkülük* ‘bulutlu kapalı hava’ fiilleri ile karşılaştırmıştır. *bulut* ~ *bulut* isimlerinin, *bula-* *bola-*, *bulu-* veya *bul-* fiil gövdelerinden ve de fiilden isim yapan t- ekinden türediği düşüncesindedir. *bulut* kelimesinin yapı olarak

bulun- ‘sislenmek’ fiiliyle bağlantılı olduğu fikrindeki Prof. Dr. Bang ile Prof. Dr. Sevortyan’ın düşünceleri yakındır (Tenişev vd., 1997, s. 24). Prof. Dr. Doerfer (1965, s. 323), bu şeklin *bul-* + *t-* çokluk eki ile türetilmiş olabileceğini söyleyip, örnek olarak da *süt* ‘süt (Milch)’, Moğolca : *sün*; *kanat* ‘kanat (Flügel)’, Moğolca : *kana* ‘kana’ kelimelerini vermiştir. Prof. Dr. Gülensoy (2007: 182), *bū* ‘buhar, buğu’ + *h-t* şeklinde kelimenin etimolojik açıklamasını yapmıştır.

Yukarıda verilen tüm malzeme değerlendirilerek yeniden yapılandırma sonucunda Ana Altayca : *būlu* (~ *a-*, *o-*) ve Ana Türkçe : *bulut* (*bulut*) şekilleri elde edilmiştir (Starostin vd., 2003, s. 382).

Sonuç

Son yıllarda yapılan Türk dilinin yeniden yapılandırma çalışmalarında Altay dillerine verilen önem gittikçe artmaktadır. Bu duruma gelinmesinde Altayistik bilimi üzerine yapılan çalışmaların artmasının büyük bir katkısı vardır. Ana Türkçede yeniden yapılandırılan şekil için, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin ses, yapı ve anlam yönünden karşılaştırılması yeterli değildir. Daha bilimsel bir yeniden yapılandırma için söz konusu karşılaştırmalara, tarihî ve çağdaş lehçeleri ile Altay dilleri de eklenmelidir.

KAYNAKLAR

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.
Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I. Wiesbaden: CAJ.
Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II. Wiesbaden: CAJ.
Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III. Wiesbaden: CAJ.
Doerfer, G. (1975-1976). Proto Turkic: Reconstruction Problems. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1-59.
Doerfer, G. (1984). Çeviriler: Türkçenin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler. (İ. Çeneli, Çev.). *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XLVIII. 366-374.
Eren, H. (2004). Etimolojik Çalışmalarda Metodoloji Sorunu. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LXXXVIII (631), 3-6.
Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarniyh Nauk.
Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Kâşgarlı, M. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- Şçerbak, M. A. vd. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- Ölmez, M. (1998). Etimoloji Sözlükleri. *Kebikeç*, (6), 175-184.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seurayay.
- Sertkaya, O. F. (1988). Kelime Dağarcığımızdan 1: Çın “doğru, gerçek”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LV (436), 175-181.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Glasniye*, I. Moskva: Nauka.
- Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvu “b”*, II. Moskva: Nauka.
- Starostin, S. v.d. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Tenişev, E. vd. (1997). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika*, Moskva: Nauka.